

Для посилання:

Васьківська Галина. Риторичні вміння учнів старшої школи в контексті ціннісно-сислової сфери [Текст] / Галина Васьківська, Сергій Косянчук // Українська мова і література в школі. – 2011. – №8. – С. 14–19.

Риторичні вміння учнів старшої школи в контексті ціннісно-сислової сфери

Галина Васьківська, канд. пед. наук,
Сергій Косянчук,
Інститут педагогіки НАПН України

УДК 372.8.371.321.3:808

Анотація. У статті окреслено роль і значення риторичних умінь у процесі формування ціннісно-сислових орієнтацій особистості старшокласника. З огляду на аналіз структури риторичної діяльності, теоретична модель риторичних умінь має бути представлена як синтез розумового, мовленнєвого і комунікативного компонентів.

Ключові слова: учні старшої школи, риторика, риторичні вміння, ціннісно-сислова сфера, ціннісно-сислові орієнтації, особистість, саморозвиток.

Складним теоретичним і практичним питанням, що потребує дослідження, вивчення і розв'язання, є ціннісно-сислова сфера особистості. З огляду на це, сформовані риторичні вміння учнів старшої школи можуть слугувати як метапредметні, а отже, розглядатися як такі, що активно впливають на формування ціннісно-сислових орієнтацій учнів.

Нині, за умов розвитку інтеграційних процесів у всіх сферах людської діяльності, українське суспільство потребує нової духовно-інтелектуальної еліти, яка має володіти вміннями й навичками критично мислити, обґрунтовувати судження, зіставляти, аналізувати, оцінювати, висловлювати власні думки в усній і письмовій формі переконливо, з дотриманням вимог до мовлення, з урахуванням особливостей типів, стилів, жанрів і ситуації спілкування, а також мовленнєвого етикету.

Постають запитання: наскільки посиленою є увага до культури мови й мовлення, а отже, до риторизації навчально-виховного процесу загалом як передумови гармонійного розвитку особистості учнів, чи відповідає навчально-виховний процес вимогам особистісно зорієнтованої педагогіки, яка, зреалізовуючи нову освітню парадигму, указує на необхідність самовизначення, самоактуалізації й самореалізації особистості учнів, чи є ціннісно-сислова сфера особистості старшокласника об'єктом цілеспрямованої педагогічної дії?

Ці та інші питання потребують ґрунтового дослідження. Без відповідей на них унеможлиблюється процес добору, переосмислення, структурування змісту як мовної, так і освіти загалом. Наразі ми порушуємо проблеми, пов'язані з основним завданням старшої школи, яке полягає у подальшому вдосконаленню набутих умінь і навичок володіння мовою на основі вже здобутих і нових знань. «На нинішньому етапі реформування мовної освіти одним із завдань навчання української мови є формування комунікативної компетентності, що охоплює не тільки знання мовної системи й володіння мовним матеріалом (мовленням), а й формування культури мовлення, дотримання правил поведінки, соціальних норм мовленнєвого спілкування. Відтак навчання української (рідної) мови полягає у формуванні такої особистості, яка досконало володітиме навичками спілкування у будь-якому людському середовищі за різних обставин» [13].

Отже, слід особливу увагу приділити елементам практичної риторики, адже «навчання державної мови в системі профільної освіти посідає особливе місце з огляду на універсальну необхідність належного володіння нею всіма учнями і випускниками» [12]. Риторика стає чинником розгортання пізнання учнів на тлі формування знань про людину як фундаментальної основи ціннісно-сислових орієнтацій.

Не випадково навчання української мови на академічному рівні стає ще більш особистісно зорієнтованим, за якого значна роль відводиться «розвиткові здатності застосовувати сформовані компетентності для розв'язання навчальних і життєвих завдань, користуватися мовою як важливим інструментом професійного самовизначення, допрофесійної підготовки й особистісного становлення. Це забезпечується створенням оптимальних умов для різнобічного мовленнєвого розвитку кожного учня з урахуванням його майбутньої спеціалізації та соціалізації, індивідуальних

=14=

здібностей і пізнавальних інтересів, зрослих комунікативних потреб, заохоченням до більшої самостійності у розширенні й поглибленні здобутих в основній школі знань, удосконаленні набутих умінь і навичок» [12].

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Останніми роками помітно посилена увага дослідників до спілкування як важливого компонента загальної культури та однієї з умов формування ціннісно-сислової сфери (Р. Арцишевський, О. Березюк, І. Бех, В. Бехтерев, В. Галузинський, А. Гелен, Н. Голуб, О. Леонтьєв, А. Макаренко, В. Сухомлинський та ін.).

Чимало досліджень присвячено вивченню риторики. Більшість з них об'єднує логіко-лінгвістичний підхід (О. Волков, Ж. Дюбуа, Ф. Пір, А. Тринон, Т. Мар-кічева, Н. Михайличенко, Є. Ножин). Розвиток філософсько-культурологічного бачення риторики представлено у роботах М. Бахтіна, С. Іванової, Ю. Лотмана, А. Михальської, І. Пешкова, Г. Сагач, Я. Чумак, О. Юніної, де акцентується увага на таких фундаментальних поняттях, як діалог, спілкування, взаєморозуміння, взаємодія, духовний розвиток особистості.

Більшість дослідників розуміють риторичну діяльність як мисленнєво-мовленнєву, спрямовану на створення переконувального й дієвого слова з метою взаємодії з особистістю, аудиторією й позитивного впливу на неї. Важливим

елементом риторичної діяльності є риторичні вміння. З метою з'ясування дефініції поняття «риторичні вміння» було проаналізовано погляди вчених на сутність і взаємозв'язок понять «знання», «навички», «вміння». Ми дотримуємося поглядів авторів (О. Леонт'єв, С. Максименко, П. М'ясоїд, Р. Немов, К. Платонов), які вважають уміння утворенням вищого порядку, ніж навичка, і визначають знання й навички як основу формування вмінь. Особливість оперування вмінням як таким залежить від рівня усвідомлення суб'єктом своїх можливостей управляти (регулювати) цим безперервним процесом, що розгортається за звичних обставин, а також вибудовується (моделюється) у нових, змінених і нестандартних умовах. Отже, суб'єкти передачі інформації під час спілкування займають активну позицію, вони усвідомлено контактують (відбуваються трансакції), обмінюються інформацією, водночас видозмінюють її, доповнюють, уточнюють, активно оперують нею. Тобто, у процесі обміну інформацією між учасниками спілкування відбувається вироблення нової інформації, яка є їхнім спільним надбанням [2-4].

Аналіз взаємозв'язку знань, навичок і вмінь, а також узагальнення різних підходів до розуміння сутності риторичної діяльності дали можливість визначити риторичні вміння як інтегративну властивість особистості, яка ґрунтується на вже засвоєних знаннях і набутих навичках, що й визначає готовність людини до успішного спілкування. Спілкування є багатограним процесом, який вивчається філософією, соціологією, загальною і соціальною психологією, лінгвістикою, педагогікою та іншими науками.

Однак, теоретичне осмислення й узагальнення досвіду навчання риторики (систематизація форм і методів навчання риторики, аналіз і наукове обґрунтування добору дидактичного матеріалу, типологія вправ тощо) потребує посиленої уваги. Оскільки риторика не є окремим предметом, а реалізується у підручниках з української мови лише як елементи практичної риторики у певних їх розділах, а посібників з методики навчання риторики (на академічному рівні) у школах недостатньо, то це не сприяє ефективності перебігу уроків, утрудняє формування й розвиток риторичних навичок учнів.

Мета статті — окреслити роль і значення риторичних умінь у процесі формування ціннісно-смисловий орієнтацій особистості старшокласника.

Ціннісні орієнтації особистості, які пов'язують її внутрішній світ з навколишньою дійсністю, утворюють складну багаторівневу ієрархічну систему, межуючи з мотиваційно-споживчою сферою і системою особистісних смислів. Отже, ціннісні орієнтації особистості виконують подвійні функції. З одного боку, система ціннісних орієнтацій виступає як вищий контрольний орган регулювання всіх побудників активності людини, визначаючи прийнятні способи їх реалізації. З іншого, — як внутрішнє джерело життєвих цілей людини, яке ніби тестує все на предмет важливості, водночас наділяючи цю важливість особистісним смислом. Поняття «смысл» нерозривно пов'язане з особистістю, яка гармонійно розвивається. Смысл — це вираження ставлення суб'єкта до явищ об'єктивної дійсності, змін навколишнього світу, власної діяльності і вчинків інших, до результатів творчості, краси буття. Ціннісно-смилова сфера є однією з найважливіших потреб людини, задоволення якої визначається здатністю взяти на себе відповідальність, вірою у власну здатність здійснювати контроль над своєю долею. Ключовим показником наявності особистісного сенсу є осмисленість життя. Осмисленість життя визначається як свідомість минулого, теперішнього й майбутнього, як наявність мети в житті, як переживання індивідом онтологічної значущості життя. Осмисленість життя є необхідною й достатньою умовою розвитку гармонійної людини.

Ціннісний досвід уплітається у сферу свідомості, усвідомлюється людиною і поступово трансформується з об'єктованої людської діяльності в реальну. Оцінка, включаючи емоційний «афектний» і пізнавальний «когнітивний» компоненти, сприяє як пізнанню, так і певному ціннісному ставленню, яке тісно пов'язане як з пізнавально-оцінним аспектом діяльності суб'єкта, так і з перетворювальною діяльністю, і становить їх стрижень [11, с. 102].

Під формуванням ціннісно-смислових орієнтацій мається на увазі створення педагогічних умов, які ініціюють процеси осмислення, переосмислення гуманістичних цінностей, і побудова на їх основі моральної картини діяльності й поведінки учнів. Формування ціннісно-смилових орієнтацій відбувається за допомогою творчо-розвивальних технологій та інформаційно-пошукових ситуацій. Метою гуманітарної освіти є формування цілісної картини світу в спільній діяльності дорослих і дітей, яка дасть змогу не засвоювати цикл предметів, а передусім залучатися до загальнолюдської культури, тобто оволодівати способами мислення й здібностями, за допомогою яких люди протягом багатьох віків будували світову цивілізацію. Система ціннісних орієнтацій виступає «згорнутою» програмою життєдіяльності й слугує підставою для реалізації певної моделі особистості.

Оцінюючи тексти вправ, подані у підручниках з української мови, програмовий матеріал з української літератури чи будь-який мистецький твір або історичну

=15=

ситуацію, учень має дати оцінку подіям (фактам, явищам), про які він довідався. Оцінка як лакмус ідентифікації себе як особистості базується на здобутих і засвоєних знаннях, набутих навичках і сформованих вміннях, а також на спроможності донести свою думку (переконання, погляди, позицію) до інших і, за потреби, відстоювати чи відстояти її. Отже, оцінка виступає ключовим механізмом (схемою, системою, інструментом) соціалізації особистості, запорукою подальшого розвитку й становлення. Якою б не була оцінка будь-чого (навіть самого себе загалом, своїх можливостей чи специфічних рис характеру тощо), без осмислення її іншими суб'єктами взаємодії, аналізу продукту (результату, зворотної реакції) переосмислення чогось свого (думок, переконань, поглядів, позицій) іншими людьми подальший розвиток і становлення унеможлиблюються. Щоб це успішно реалізувалося, учителі повинні вдаватися до методу ведення дискурсу. Тож учитель як основний суб'єкт і носій суспільно важливих цінностей має спрямовувати учнів на усвідомлення таких норм поведінки, які мають бути закладені як основа формування громадянина. Спілкування є сферою, де соціальне переходить в особистісне і особистісне стає соціальним, де відбувається обмін індивідуальними ціннісно-смисловими відмінностями. Отже, слід переосмислювати важливість і значення спілкування в усіх його індивідуальних, міжособистісних, соціальних, соціокультурних проявах тощо.

Ціннісні ставлення належать до об'єктивних цінностей суспільства, знаходять свої вираження в їх усвідомленні й переживанні як потреби, що мотивує теперішню поведінку і програмує майбутнє особистості. Ціннісні ставлення сприяють найадекватнішому вираженню людиною моральних почуттів, спонукають до моральної рефлексії, забезпечують психологічний комфорт у спілкуванні, викликають відповідну доброзичливість і ввічливість. Їх формування — двосторонній, взаємозворотний процес, на основі якого виявляється ціннісне ставлення однієї людини до іншої. Ціннісне ставлення до людини ґрунтується на вихідній тезі про те, що людина — абсолютна цінність, найвища субстанція, «міра всіх речей». Ціннісне ставлення до людини має розглядатися як особливий аспект гуманізації відносин, оскільки людина, що є їх суб'єктом, сама стає головною цінністю й безпосереднім об'єктом їх взаємодії. Під час спілкування учасники комунікації, керуючись правилами «мовної гри» і фоновими знаннями про світ, оперують мовою для досягнення найрізноманітніших цілей. Англійський філософ Дж. Остін вводить поняття перформативного висловлювання, яким позначає клас висловлювань, для яких створення висловлювання і є здійсненням дії.

Нині комунікація перестала бути серією послідовних актів, а переходить у стан, коли всі учасники комунікації одночасно знаходяться в кількох комунікативних сферах, пов'язаних або не пов'язаних між собою. У сучасному суспільстві комунікативна взаємодія посідає пріоритетне місце поряд з діями, орієнтованими на досягнення мети. Усі соціальні процеси відбуваються у відповідно проінтерпретованій культурно-комунікативній сфері. Процес навчання ніби «генетично» пов'язаний з розвитком міжособистісної комунікації й спілкуванням як основним засобом її здійснення, отже, і риторичні вміння формуються у процесі спільної діяльності. Повідомлення ніколи не здійснюється заради повідомлення як такого, його мета — організувати дії адресата, тобто функція риторичних умінь у навчально-виховному процесі — це об'єднання людей у єдиних діях. Це — не дія, а взаємодія.

Ціннісне ставлення до людини, визнання її найвищою цінністю містить також поведінкові аспекти культури людських взаємин, які в повсякденному житті реалізуються як «технології» діяльності і поведінки (В. Білоусова). Те, як ставляться до людини інші, здебільшого визначає її ставлення до себе. Якщо людина — мета (І. Кант), то визначальними у ставленні до неї має бути довіра, доброзичливість, повага, толерантність. Отже, якщо я — найвища цінність лише тому, що всі інші — найвищі цінності; якщо я маю діяти, керуючись загальнозначущим категоричним імперативом, то інші — теж. Лише у такій суспільній системі людина набуває найвищої цінності (В. Блюм-кін).

З огляду на самооцінку як особливий рівень у розвитку самосвідомості, визначено, що вона (самооцінка) зумовлює специфіку ставлення як до себе, так і до інших. Ідеться саме про соціально-психологічний підхід до виховання особистості за допомогою створення й розв'язування риторичних ситуацій і завдань. Отже, риторична діяльність як така, розв'язування запрограмованих (програмних і програмових) риторичних ситуацій (завдання, рольові ігри тощо) зокрема, є своєрідним тренінгом умінь і навичок виконувати певні соціальні ролі, що сприятиме формуванню адекватної ціннісно-сміслової сфери учнів старшої школи.

Посилена увага до культури мови і мовлення, а отже, до риторизації навчально-виховного процесу загалом відповідає вимогам особистісно орієнтованої педагогіки.

Процес формування ціннісно-сміслової сфери відбувається за допомогою таких аспектів риторичних умінь:

- усвідомлювати, визначати вихідний задум висловлювання;
- об'єднувати надфразові змістові частини в ціле мовленнєве повідомлення (визначати структурно-змістову єдність мовленнєвого повідомлення);
- утримувати в пам'яті й виділяти основну думку кожної змістової частини, а також визначати структурно-змістову єдність цілого тексту;
- встановлювати логіку розгортання повідомлення;
- планувати і вербалізувати предикативну структуру тексту [7].

Досліджуючи стан сформованості риторичних умінь, ми торкнулися основ реалізації індивідуальних особливостей старшокласників (допитливості, без якої навчання втрачає своє значення; творчого інтересу й прагнення творчих досягнень; здатності до самоосвіти; здібності аналізувати, порівнювати, виокремлювати головне, описуючи процеси, явища тощо). Здобувши статистичні дані про роль і значення практичної риторики в їхньому повсякденному житті, а також про ставлення учнів до необхідності формування риторичних умінь, виявили певні закономірності.

Нами встановлено, що ставлення старшокласників до риторики як науки про красномовство, до набуття риторичних умінь безпосередньо залежить від усвідомлення ними переваг бути письменними, грамотними, освіченими і культурними. 47,3 % опитаних вважають, що знання з риторики допомагають їм у виборі

=16=

майбутньої професії, а 50,9 % переконані, що від умінь використовувати риторичні засоби залежатиме їхнє кар'єрне зростання (просування по службі).

Проте, як уже наголошувалося, за відсутності риторики як окремого розділу української (рідної) мови, формування мовленнєво-комунікативних умінь не є системним. З іншого боку, дослідження виявило, що опитані черпають знання з риторики саме в шкільному середовищі, а не в колі сім'ї, не в мережі Інтернет, і навіть не на підготовчих курсах до вступу до ВНЗ (57,2 % старшокласників відвідують відповідні курси).

Виявлено залежність формування риторичних умінь старшокласників від неоднорідності позашкільного мовного середовища, у якому перебувають учні (в середньому в 40,4 % сімей розмовляють українською, у 54,2 % сімей звучить російська і в 5,4 % — інші мови) [8].

З'ясовано, що індивідуально-психологічні особливості також відіграють певну роль, коли йдеться про стан формування риторичних умінь. Уміти переконувати у 5,6 рази актуальніше для юнаків, ніж дівчаток. Хлопчиків, які хочуть красиво і вправно

говорити, у 4,9 рази більше, ніж дівчаток. Але дівчаток, які вважають, що слово не розходилося з ділом, у 4,3 рази більше, ніж юнаків.

Проведені спостереження й констатувальний зріз дали змогу визначити стан сформованості риторичних умінь старшокласників на уроках української мови. Оскільки риторичні вміння визначаються як інтегративна властивість особистості, заснована на здобутих знаннях і набутих навичках, що дає змогу успішно виконувати риторичну діяльність, то з дослідження випливає, що ще не сформовано системи риторичних умінь, необхідних учням.

Аналіз анкет старшокласників також засвідчив, що самооцінка виступає своєрідною регуляторною функцією у сфері їхньої риторичної діяльності, яка набуває винятково важливого значення для формування ціннісно-сміислової сфери.

Спираючись на основні освітні парадигми (академічну — засвоєння наукових знань; прагматичну — набуття практичних умінь і навичок; особистісну — розвиток особистісних якостей; рефлексивну — оволодіння вміннями самодослідження, виявлення чинників, які впливають на власні вчинки й дії), нами з'ясовано, що:

- самооцінка учнів щодо власних рівнів культури мови й мовлення не завжди є адекватною;
- ефективною є особистість, яка має відповідну мовленнєву поведінку;
- поглибленню здобутих знань, самонавчанню, саморозвитку, самооцінюванню заважають проблеми, пов'язані із запам'ятовуванням навчального матеріалу, невмінням зосереджуватися й бути уважними тривалий час (позначається недостатній обсяг відповідних завдань, рольових ігор, тренінгів тощо).

Найкраще риторичні вміння в старшокласників формуються, коли вони виконують самостійні завдання.

Основні правила переходу педагогічного управління в самоуправління навчально-творчою діяльністю виокремив В. Андреев.

1. Усе, що учні в навчально-творчій діяльності можуть виконати без допомоги, вони повинні виконувати самостійно.

2. У системі педагогічного управління мають домінувати засоби непрямого й неперспективного управління, педагог повинен зрідка вдаватися до засобів прямого й оперативного управління, бо вони сковують ініціативу і творчість учнів.

3. Стиль спілкування з учнями у процесі організації навчально-творчої діяльності має бути демократичним і доброзичливим [1, с. 12].

Суперечності, що породжують пошукову ситуацію, називають інформаційно-пізнавальними. Вони виникають у процесі пізнання, коли до існуючої системи знань учнів додається інформація, на перший погляд, не сумісна з уже існуючою («**я вважає, думає...**»; «**знає, що так..., а це, як виявилось, не зовсім так, бо...**»). Це — суперечності між усталеними, уже засвоєними учнями знаннями, і новими фактами, між одними й тими самими за характером знаннями, але нижчого й вищого рівнів, між науковими знаннями і життєвими й практичними. Це — суперечності в оцінці фактів, явищ, літературних героїв, історичних діячів тощо.

З огляду на аналіз структури риторичної діяльності, теоретична модель риторичних умінь повинна бути представлена як синтез розумового, мовленнєвого й комунікативного компонентів. Тож у процесі навчання української (рідної) мови як засобу спілкування, пізнання і впливу учнів загальноосвітніх навчальних закладів слід приділити значну увагу цим компонентам як складникам моделі розвитку риторичних умінь. Доречним є використання риторичного матеріалу, що дає змогу враховувати вікові особливості, а риторичні прийоми мають передбачати як парну, так і групову діяльність. З огляду на те, що риторика стосується не тільки предметів мовно-літературного циклу чи гуманітарного загалом, то необхідно її елементи активніше використовувати під час навчання інших предметів.

З огляду на філософське розуміння поняття «спілкування» як складника діяльності, можна вважати, що ми живемо щонайменше заради задоволення своїх потреб. Якщо дослухатися порад великого педагога В. Сухомлинського, то варто зрозуміти й інший бік спілкування — як потребу людини в людині. Спілкування сприяє налагодженню контактів і стосунків, спонукає до діяльності, допомагає зрозуміти, виконує інформативну й координаційну функції, змінює нашу поведінку з метою долучитися до потреб і рішень іншої людини, емоційно (свідомо чи ні) корелювати уявлення партнера зі спілкування, аби дістатися його думок, намірів, сподівань.

Психологія Л. Грімак зазначав, що систематичне спілкування з людьми є «обов'язковою умовою повноцінного розвитку особистості. Воно сприяє встановленню соматичної й психологічної рівноваги, зниженню гостроти конфліктів, що виникають, зняттю стресових станів, підвищенню оцінки власної соціальної значущості» [5]. На думку вченого, спілкування «обов'язково має включати елементи позитивного емоційного ставлення — визнання, привітність, любов» [5].

Задоволення потреб у спілкуванні залежить від індивідуальних особливостей особистості, зокрема від темпераменту. Так, наприклад, холерик не пристосовується до середовища, а пристосовує його до себе, намагається виділитися серед оточення, претендує в спілкуванні з ровесниками на лідерство. Сангвінік

=17=

легко пристосовується до середовища, легко налагоджує контакти з іншими. Меланхоліки і флегматики успішно пристосовуються до найближчого мікросоціуму (сім'я, коло друзів, група за інтересами), не потребують широкого спілкування.

У спілкуванні і взаємодії з носіями різних типів темпераменту спеціалісти рекомендують використовувати такі підходи [6]:

- щодо сангвініка — довіряй, але перевіряй, бо сангвінік має як плюси (життєрадісність, захопленість, чуйність, товариськість), так і мінуси (схильність до зазнайства, безладність, легковажність, поверховість, ненадійність); він схильний давати обіцянки, щоб не скривдити іншого, але не завжди їх виконує;

- щодо холерика — жодної хвилини спокою, адже холерик має такі плюси, як енергійність, захопленість, пристрасність, рухливість, цілеспрямованість; серед мінусів — запальність, агресивність, невтриманість, нетерплячість, конфліктність; він може спрямувати свою активність на колектив і «зруйнувати» його цілісність (одностайність) зсередини, а щоб цього не трапилося, слід зробити так, щоб він увесь час був зайнятий конкретною, цікавою для нього справою;

- щодо флегматика — не підганяй, оскільки для флегматика характерні такі плюси, як стійкість, постійність, активність, терплячість, самовладання, надійність; мінуси — загальмованість, байдужість, «товстошкірість», сухість, невміння працювати в режимі дефіциту часу; його не можна підганяти, він сам розраховує свій час і виконає завдання;

- щодо меланхоліка — не нашкодь, бо серед його плюсів — висока чутливість, м'якість, людяність, доброзичливість, здатність до співчуття; є й такі мінуси — низька працездатність, підозрілість, уразливість, замкненість, сором'язливість; на нього не можна кричати, тиснути — висока чутливість до інтонацій і низький поріг вразливості.

З огляду на викладене, зазначимо, що риторичні вміння як цілісне утворення є складною категорією, що містить певну систему якостей і властивостей індивіда:

- емоційне ставлення до ровесників і оточення, уміння епатувати, співпереживати, співчувати, відчувати чужий біль та чужу радість, уміння ставити себе на місце іншого, бачити світ його очима, уміння володіти своїм емоційно-почуттєвим станом;

- знання норм і правил спілкування з іншими і здатність осмислювати процес спілкування (спостерігати й розуміти), прогнозувати ситуації спілкування, інтуїтивно визначати стан іншого, рефлексувати, заглиблюватись у свій внутрішній світ, зіставляти індивідуальні особливості з цінностями мікро- і макро-соціумів;

- ціннісно-сміслові орієнтації особистості в сфері спілкування, що виступають критеріальною основою емоційного ставлення до навколишніх (симпатія чи антипатія): здатність до об'єктивної оцінки поведінки і вчинків інших і своїх, уміння оцінювати ситуації спілкування;

- вияв турботи про представників найближчого оточення, самостійність та ініціатива у наданні допомоги, творче ставлення до спілкування.

Отже, сформовані риторичні вміння допомагають старшокласникові здолати сором'язливість, координувати свої вчинки відповідно до дій оточення, прагнути до досягнення певних результатів своєї роботи, давати суб'єктивну, а згодом і об'єктивнішу оцінку своєї діяльності і залучати до неї інших. Відбувається становлення старшокласника також з огляду на формуванням ціннісно-сміислової сфери, яка повинна мати не вузько-індивідуалістську, егоїстичну, а соціальну спрямованість [10].

З метою виявлення рівня сформованості риторичних умінь учнів старшої школи досліджено питання, пов'язані з їхньою самооцінкою як особливим рівнем розвитку самосвідомості. Аналіз здобутих результатів засвідчив, що саме соціально-психологічний підхід до виховання особистості за допомогою розв'язання систематизованих навчальних риторичних ситуацій і задач сприяє адекватній мовленнєвій поведінці, самовизначенню щодо майбутньої професійної діяльності, розпізнаванню й подоланню бар'єрів, які можуть перешкоджати успішному виконанню соціальних ролей у дорослому житті.

Приділена нами увага соціально-психологічному чиннику не є випадковою, оскільки ґрунтується на вивченні тих проблем, які найбільше хвилюють старшокласників, зокрема: «стосунки з матір'ю», «вибір майбутньої професії», «стосунки між батьками», «стосунки з друзями», «вибір мети в житті», «оцінки в журналі», «стосунки з батьком», «самопочуття, здоров'я», «поширення ВІЛ/СНІДу», «зовнішність, зовнішній вигляд», «здобуття знань» [9].

Розглядаючи загальне й індивідуальне у контексті формування риторичних умінь старшокласників, ми дійшли висновку, що знання, уміння, навички, способи діяльності щодо усвідомленого й усвідомлюваного кола предметів і процесів є важливим аспектом набуття особистісної якості бути обізнаними й кваліфікованими у певній галузі (сфері) діяльності.

З огляду на процес комунікації, розвиток в учнів старшої школи точного розуміння смислу слова і висловленої думки, що корелює їхні уявлення і про довкілля, і про самих себе, уможливорюється завдяки діалогічному мовленню (дискусія, полеміка, дебати). У такий спосіб навчальна риторична ситуація набуває ознак соціально-психологічної і стає джерелом моделювання власне учнем своєї риторичної задачі, розв'язати яку він пропонує будь-кому (іншому учневі, учителю).

Спільно з учителями експериментальних шкіл дібрано методи, які якнайкраще сприяють розгортанню діалогічного мовлення учнів з огляду на соціально-психологічний чинник формування риторичних умінь. З'ясовано, що діти віддають перевагу тим методам, які спонукають їх шукати нові, несподівані й оригінальні ідеї творення трансакції шляхом зіставлення, комбінування відомих і невідомих елементів. Доведено, що метод лінгвістичної інтуїції як провідний спосіб пізнання дійсності та її перетворення якнайкраще розвиває вміння слухати, аналізувати, формувати думки (усно і письмово), уміння переконувати (вести діалог, дискусію, полеміку, дебати). З'ясовано, що за такого підходу до навчання старшокласників основ практичної риторики навіть розв'язок риторичних задач, знайдений учнями на уроці з української мови, майже завжди стає предметом їхнього вільного (за межами школи) обміну думками з урахуванням досвіду інших мовців (і не тільки однокласників, батьків або учителів).

=18=

Завдання формування комплексних риторичних умінь на основі здобутих знань і набутих навичок шляхом перенесення їх у нові нестандартні навчальні ситуації розв'язується в процесі риторичного тренінгу, під час рольових і ділових ігор, у навчальних дискусіях і бесідах, які максимально моделюють життєві, професійні ситуації, що вимагають застосування цих умінь. Використання технічних засобів навчання (магнітофонів, відеоапаратури) створює додаткові можливості для учасників тренінгу, дає змогу відстежувати техніку суперечки, публічного виступу, бути «співучасником» реальних подій.

Риторичні ситуації (а ще краще — розв'язування риторичних задач, змодельованих на актуальному досвіді учнів, тобто побудованих на фактах, подіях і ситуаціях, що в їхній пам'яті є «свіжими» і не до кінця осмисленими й усвідомленими (тобто, узятими з їхнього шкільного життя — як на міжособистісному рівні, так і на рівні класу чи школи загалом як мікро-моделі суспільства), їх аналіз і структурування за ознаками, які може запропонувати вчитель (або визначать самі учні), саме у процесі педагогічної (навчально-виховної) комунікації слід імплементувати у певні контекстні фрейми (підпорядковувати розумінню смислу нового слова (терміна); розглядати, зважаючи на чиєсь висловлювання, яке глибоко вразило, збентежило, пригнітило когось з учнів; «накладати» на уривок з художнього чи учнівського твору як на матрицю, за якою декодувати навчальну риторичну ситуацію чи задачу і т. ін.), що сприятиме психологічному, соціальному, культурному і навіть фізичному розвитку підлітків.

Отже, риторичні ситуації й задачі можна створювати і розв'язувати з огляду на такі чинники:

- фізичний — дім, школа, умови життя чи навчання, час, місце тощо;
- психологічний — атмосфера в школі, класі, на уроці, під час роботи у парах, групах, у сім'ї (слід звертати увагу на фізичний чинник-контекст, що певною мірою може зумовлювати перебіг психологічного);
- соціальний як живильне середовище риторики (безпосередній та опосередкований вплив найближчого оточення, яке або сприяє розвитку особистості, або деформує ціннісно-сміслові орієнтації);
- культурний (треба розглядати за результатами взаємовпливу перших трьох, бо він сам є і показником, і індикатором наших стосунків, переконань, цінностей, стосується і релігії, і соціальної ієрархії, навіть корелює мотиваційні процеси особистості).

Науково обґрунтований, методично забезпечений, методологічно вивіреним процес навчання риторики підсилить основні змістові лінії курсу української мови в старшій школі. Соціокультурна, значною мірою відповідаючи контекстам комунікації, зреалізовуватиме себе як соціальну й культурну. Мовна й мовленнєва змістові лінії, як жодні інші, сприятимуть якнайкращому здобуттю учнями знань і набуттю навичок використовувати ці знання. Діяльнісна — як стратегічна лінія — розкриватиме для старшокласників те, заради чого вони вчать. Загалом, процес здобуття знань створить настрій і викликати лише позитивне ставлення до навчання, адже почуття й настрої є своєрідним «фізичним локомотивом» психологічного контексту процесу комунікації як такої. Джерело енергії для такого локомотива одне — риторика як інструмент пізнання дійсності, як явище не тільки наукове, а й соціальне. Роль і значення соціального як такого учні розумітимуть не гірше від нас, якщо ми навчимо їх розуміти себе, закладемо основу для самостійного розвитку їхньої ціннісно-сміслові сфери, якісні параметри якої залежатимуть від ціннісно-сміслових орієнтацій на уроках української мови.

Висновки. Для учнів старшої школи риторичні вміння як вміння передачі свого внутрішнього психічного стану істотно впливають на формування особистості, особливо її ціннісно-сміслові сфери. Провідною діяльністю старшокласника є спілкування з ровесниками. Спілкування для старшокласників є дуже важливим інформаційним каналом і специфічним видом міжособистісних стосунків, які формують в навички соціальної взаємодії. Процес формування риторичних умінь у цей період — це специфічний вид емоційного контакту, який дає відчуття солідарності, емоційної достатності, самоповаги, особистісного самовизначення, що має ціннісно-сміслову природу, активне визначення своєї позиції щодо суспільно виробленої системи цінностей, визначення на цій основі сенсу свого існування.

Аннотація. В статті йде про роль і значення риторичних умінь в процесі формування ціннісно-сміслових орієнтацій особистості старшокласника. Ураховуючи аналіз структури риторичної діяльності, теоретична модель риторичних умінь повинна представлятися як синтез умовного, речевого і комунікативного компонентів.

Ключові слова: учасники старшої школи, риторика, риторичні вміння, ціннісно-сміслові сфери, ціннісно-сміслові орієнтації, особистість, саморозвиток.

Summary. The article deals with the role and importance of rhetorical skills in the process of value and meaning orientation mechanism for the formation of values of the individual school student. Given the structural analysis of the rhetorical, the theoretical model of rhetorical skills should be presented as a synthesis of cognitive, speech and communication components.

Keywords: high school students, rhetoric, rhetorical skill, value-semantic scope, value and meaning orientation mechanism for the formation of values, personality, self-development.

Література

1. **Андреев В.И.** Диалектика воспитания и самовоспитания творческой личности: Основы педагогики творчества [Текст] / В.И. Андреев. — Казань : Изд-во КГУ, 1988. — 120 с.
2. **Арцишевський Р.А.** Світ і людина [Текст] / Р.А. Арцишевський. — К. : Освіта, 1992. — 207 с.
3. **Березюк О.С.** Моделювання педагогічних ситуацій як засіб підготовки майбутнього вчителя до спілкування з учнями : монографія [Текст] / О.С. Березюк. — Житомир, 2003. — 174 с.
4. **Бех І.Д.** Виховання особистості: Сходження до духовності : наук. видання [Текст] / І.Д. Бех. — К. : Либідь, 2006. — 272 с.
5. **Гримак Л.П.** Общение с собой: Начала психологии активности. — М. : Политиздат, 1991. — 320 с.
6. **Дзвінчук Д.І.** Психологічні основи ефективного управління : навч. посіб. [Текст] / Д.І. Дзвінчук. — К. : ЗАТ «НІЧЛАВА», 2000. — 280 с. — С. 116-120.

7. **Зимняя И.А.** К вопросу о психологических механизмах рецептивных видов речевой деятельности [Текст] / И.А. Зимняя, Ю.Ф. Малинина, С.Д. Толкачева // Иностранные языки в высшей школе: сб. — М. : Высш. шк., 1977. — Вып. 12. — С. 106-116.

=19=

8. **Косянчук С.В.** Деякі аспекти вивчення проблеми формування риторичних умінь старшокласників [Текст] / С.В. Косянчук // Українська мова і література в школі. — 2009. — № 1. — С. 22-26.

9. **Косянчук С.В.** Чи справді риторика так потрібна старшокласникам? [Текст] / С.В. Косянчук // Вивчаємо українську мову і літературу. — Х. : Вид. група «Основа». — 2010. — № 34. — С. 7-14.

10. **Маркова А.К.** Психологические особенности индивидуального стиля деятельности учителя [Текст] / А.К. Маркова, А.Я. Никонова // Вопросы психологии. — 1987. — № 5. — С. 45.

11. **Немов Р.С.** Психология : учебник для студентов высш. пед. учеб. заведений [в 3-х кн.]. Кн. 3: Экспериментальная педагогическая психология и психодиагностика [Текст] / Р.С. Немов. — М. : ВЛАДОС, 1995. — 512 с.

12. Українська мова, 10-11 класи, академічний рівень : Програма для загальноосвітніх навчальних закладів з російською мовою навчання [Електронний ресурс] / Н.В. Бондаренко, Л.М. Паламар, В.Л. Кононенко, С.В. Косянчук / [відп. за вип. Ж.О. Кошкіна] // Офіційний веб-сайт Міністерства освіти і науки, молоді та спорту України. — Режим доступу: <http://www.mon.gov.ua/index.php/ua/diyalnist/osvita/doshkilna-ta-zagalna-serednya/zagalna-serednya-osvita/23-diyalnist/osvita/doshkilna-ta-zagalna-serednya/4326>

13. **Шелехова Г.Т.** Використання підручника як засобу формування комунікативно зорієнтованої особистості учня старшої школи [Текст] / Г.Т. Шелехова // Проблеми сучасного підручника : зб. наук. праць / [ред. кол., головн. ред. В.М. Мадзігон; наук. ред. О.М. Топузов]. — К. : Пед. думка, 2011. — Вип. 11. — 800 с. — С. 360.